

Оригинални научни рад

Урош Д. МИКЕТИЋ*
Филозофски факултет у Приштини

КОСОВСКО ИСКУСТВО НИШКОГ ПРОТЕ ТАДИЈЕ КОСТИЋА 1915. ГОДИНЕ – ДНЕВНИК**

Апстракт: Аутор дневника, нишки прота Тадија Костић, у својим белешкама описује искуство избегличке групе у којој се и сам нашао концем 1915. Она, најпре, преко Прокупља улази на Косово и Метохију, суочивши се са једним сасвим новим и дотле непознатим искуством. Протин текст је примарни извор консултован приликом израде рада; он је, најпре, критички анализиран, те закључујемо да пружа одређену вредност о личној драми аутора, али и колективном страдању српског народа и цркве. На крају рада приложен је текст ауторовог дневника, који је, услед врло нечитког рукописа, претходно био пажљиво протумачен.

Кључне речи: Први светски рат, 1915. година, дневник, прота Тадија Костић, повлачење српског становништва у Првом светском рату, Косово и Метохија.

Дневничке белешке у садржинском смислу одликују и недостаци и предности. Наиме, врло је извесно да аутор уноси одређену субјективност у текст, али и поред таквих ограничења овај тип историјског извора често представља прворазредно, понекад и једино писано сведочанства о догађају (Делетић 2012: 78–79). Дневничка грађа из Првог светског рата српске провенијенције није историографска непознаница. У датом контексту дневник Тадије Костића *Од Ниша до Никшића, ујисци из дежаније*, чији део о боравку на Косову и Метохији овде анализирамо, представља важан прилог. Изворни текст броји нешто мање од стотину страна – заправо, реч је о свесци малог формата, врло нечитког рукописа са бројним нејасноћама, прецртавањима текста, исписивањима по маргинама и сл. Могуће је да је текст писан након смрти познатог песника Милутина Бојића 1917. („сада већ непрежаљен“), премда је могуће и да су само поједини делови накнадно унети или је текст редигован. Народна библиотека Србије у посебној збирци *Архива Тадије Костића*

* истраживач-приправник, urosmikitic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Косово и Метохија између националној идентитетима и европизацијом* (ев. бр. 47023), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

баштини овај дневник, а учинила га је доступним и у електронској форми („Дигитална библиотека Велики рат“ као резултат међународног пројекта *Еуројеана колекција 1914–1918.*).

Скицирали бисмо за почетак врло интересантну личност проте Тадије Костића (1863–1927). Он се, наиме, из ужичког краја преселио у Горњи Милановац, где се релативно успешно, поред свог духовног позива, бавио и писањем. Врхунац духовног и књижевног рада достигао је преласком у Ниш 1904, где постаје члан Духовног суда препоруком нишког епископа Никанора. Овде остаје до 1915, а остатак рата је провео у заробљеништву. Умро је помало заборавањен у Београду, где је и провео послератне године (Челиковић 2003: 5–7).

Досадашња истраживања показују да је аутор оставио богат траг као писац (Радовић 1995: 143–154), премда су његов рад и деловање постали познатији широј јавности тек крајем прошлог века. Чак ни модерна српска књижевна критика дуго није била упућена у његов живот и поред постојећих критика Јована Скерлића (Скерлић 1955: 182–184). Можда је чињеница да га сам Скерлић није уврстио у *Историју нове српске књижевности* утицала да његов књижевни рад буде заборавањен (Радовић 2003: 40). У сваком случају, историјски заборав живота и дела овог човека од пера, уредника појединих листова (*Таково, Кића и Глас епархије нишке*) и преданог националног радника представља неправду (Радовић 1995: 129–140). Овај писац закаснелог реализма остаће, пре свега, упамћен по богатом опусу (14 књига, 46 наслова у периодици) и доминантним мотивима српског села (Томић 2004: 9–12).

Историографска вредност његовог опуса постала је, такође, предмет истраживања релативно скоро (Радовић 2014: 143–152). Прота је поједине делове и из свог дневника парцијално објављивао као радове (чланке) у књижевним часописима и новинама (Томић 2004: 213).

Остављајући за почетак познате историјске факте о српском војном слому 1915, нишки прота нашао се крајем године у избеличкој групи из Ниша ка Косову и Метохији. Његова казивања приказују Бугаре и Албанце као доминантну физичку сметњу по наставак пута: „Један судија из Лесковца, који је стигао вечерас, прича да су Бугари, предвођени Арнаутима, провукли се једним планинским венцем и негде код Лисица опколили наше коморције и заклали 184 војника (Костић 1915: 1–43; о ратном страдању Срба: Бојковић–Пришић 2000: 205–457).

Прота ће своје косовско искуство започети са „Малог Косова“ 28. октобра. Журба је неизоставна – требало је, што је могуће пре, стићи у Подујево, наћи конак и наставити ка Приштини. У овој журби прота није пропустио да спомене и свој разговор (анегдоту) са сапатником Милутином Бојићем. Наиме, у једном моменту од песника је тражено да отпева неку песму са Косова. Бојић је глатко одбио предлог, рекавши да треба чекати до повратка кућама и срећног краја. Долазак на Косово упознаће аутора са

присутвом већинског албанског елемента, а нарочито изненађење представљао је страни менталитет ових крајева насељених Албанцима: „И кад им назовемо Бога, ћуте, не одговарају, ни речима ни покретима.“

Даље кретање настављено је ка Подујеву. Наиме, препуно свакојаке робе („вашар“) овде се пазарило доста хране, али је и било тешко пронаћи смештај „јер има свега 2–3 куће, хан бурдељ“. Наоружана група продужила је пут ка Приштини, где је, по кишовитом времену, стигла пред сумрак истог дана (Костић 1915: 43–49).

По доласку у Приштину аутор бива изненађен страном архитектуром краја (ниске куће, бројне џамије, турско гробље). И овде је био присутан недостатак стамбеног простора, али је прота преко свог пријатеља нашао скроман смештај (Исто: 49–50). У препуној Приштини вести су су кружиле невероватном брзином. Протине саговорнике највише је бринуло држање Албанаца и Турака након одласка српских избеглица и војске. Ратне прилике проузроковале су и велики број непроверених информација: „Прича се, лаже се, свак на свој начин, како се већ може замислити сада“, сумирао је аутор (Исто: 50–64).

Избеглице су, свакако, биле упознате са реалном ситуацијом на фронту, немогућношћу повлачења ка Солуну преко Скопља (Батаковић 2016: 59) и суморним здравственим приликама у земљи (Хантер 2016: 70, 263–264). Како је са врха решено да се државни апарат, војска и избеглице евакуишу за Скадар, Љеш и Елбасан у Албанији (Радојевић–Димић 2014: 185), протина група морала је одабрати пут којим ће стићи до ових одређишта. Постојале су само две опције: ићи на Призрен или преко Ибарског Колашина. Призрен је, пак, био интересантнији због стратешког положаја. Међутим, јављала се и опозиција таквом предлогу: „За Призрен! Па тамо су тек Турци опасни, а Арнаути још гори [...]“. Рута преко Ибарског Колашина правдала се етничким саставом становништва (махом Срби) и врло карактеристичним патриотским расположењем: „Тамо живе чисти Срби, нема ни Турака ни Арнаута. Срби су познати јунаци одвајкада“ (о приликама у митровачком крају: Алексић 2016: 1–22; Бишевац 2016: 77–98). Потенцирано је, притом, да од нарочите помоћи може бити локални трибун поп Вукајло Божовић. Ипак, група се определила за пут преко Призрена, дакле већински албанске крајеве (Костић 1915: 64–65).

Последње ноћење у Приштини датирано је 31. октобра, а група се сутрадан упутила ка Призрену. Већ кад „се одмакне од Приштине наступа се кроз Велико Косово“, записаће аутор. Легендарно косовско поље испунило је протин поглед, али га и није одушевило понесеним националним романтизмом: „Као дете замишљао сам Косово као велико непрегледно поље, равно као тепсија, у који су се крвиле две силне војске. Возећи се равним, добро убијеним друмом ја сам се извиривао и погледао то поље, кад ћу се наћи и изгубити у њему... Али не беше.“

Разгледање манастира Грачанице произвело је, пак, касније супротан осећај и неко „струјање телом“. Преко „Лиља“ (Лиљан) пут је водио даље ка Штимљу. Лиљан, пак, није био интересантан аутору, али је зато Штимљу посвећено више простора. Физички опстанак избеглица био је и овде доведен у питање. Прота је пронашао скромни смештај преко свог „земљака“ из Ариља и локалног председника општине Петка Даничића. Аутор је имао прилику да се у разговору са домаћином боље упозна са локалним приликама, пре свега односом Срба и Албанаца. Страх од албанских напада, нарочито албанске војске која је напустила српске јединице (о албанским војницима у српској војсци Шаљић–Стијовић 2016: 455–470), неће престати ни по приспећу још веће избегличке групе. Штимље ће бити само успутна станица на путу ка Призрену (Костић 1915: 66–70).

Овај међупростор није детаљније пропраћен у дневничким белешкама, изузев ауторовог наглашавања природних лепота краја. Дуго замишљани и непознати Призрен нашао се убрзо пред групом. У Призрену се, пак, стицајем околности лакше нашао смештај (Исто: 70–73; уп. о Призрену тих дана: Виријевић 2016: 129–146; Славковић 2016: 339–364). Аутор је својим казивањима употпунио историографска сазнања о овом граду крајем 1915: много обичног народа, чиновника, свештеника, војника, политичара збијених на малом простору уз непрестано пристизање нових људи претворило је Призрен још једном, макар кратко, у српску престоницу. Избеглице су биле сувише измучене лошим условима, неадекватно одевене, промрзле, али и психички напрегнуте до тачке пуцања (о психолошком аспекту избеглиштва: Влајковић 2000).

Несрећна маса кретала се „у тесним улицама, по каљавим сокацима“, а немаштина се покалпала са растућом инфлацијом. Неслога је додатно отежавала боравак – аутор бележи, описујући подробније сваку ситуацију, више примера свађа и раздора. У једној од таквих сцена био је и сам актер. Наиме, свештеници су остали прекорени од стране министра што нису остали са паством. Прота је дописао да би то представљало чисту погибију, а имајући у виду каснији статус свештеника СПЦ уопште (Слијепчевић 2002: 556), био је и у праву. Такође, аутор је указао на још један негативан феномен као последицу ратних услова – нелегално богаћење. Све ове негативне околности биле су у сенци највеће дилеме – куда даље? Гласине су биле бројне, а могућности ретке: остати у Призрену, или се, пак, одредити за пут преко Албаније, евентуално за Битољ или Црну Гору. Прота се заједно са сапутницима одлучио за другу опцију. Ни у овом случају протин избор није био погрешан – Црна Гора је, иначе, упркос више него скромним могућностима, учинила све да се српске избеглице преко њене територије прихвате на најбољи начин (Ракочевећ 1969: 119). Међутим, требало је, најпре, прећи кроз опасан „арнаутлук“ ђаковичког и пећког краја (Костић 1915: 70–88).

Боравак у Призрену трајаће најмање од 1. до 4. новембра, али није искључено да је трајао и дуже због праве збрке коју је аутор направио са датумима. Напуштање Призрена тематски се поклопа са одељком „На опасном путу“. То се, пре свега, односило на деоницу од Призрена ка Ђаковици. Избегличка група наставила је по врло лошем путу даље кретање. Средина је била доминантно насељена албанским живљем, па не зачуђује да су за три сата хода наишли „на једног Србина“. И они Срби на које су наилазили били су слични њима – избеглице, распуштене групе војника, радника и сл. Крајем излагања аутор уноси лик црногорског жандарма Радула Чукића – био је то „човек у белим арнаутским чакширама, шињелу и арнаутској каши“. Његово познавање локалног терена било је од користи кроз Подримље. Аутор ће, пак, бити изнервиран Чукићевим ставом о карактеру „србијанске“ управе у Подримљу. Ова зла коб српског народа да се и у судбоносним моментима дели последњи је опис у дневнику, па можемо сматрати да је понешто остало и недоречено (Исто: 87–92). У наставку ради приказивања целокупне слике прилажемо изворни текст.

Кроз мало Косово

28 октобар 1915 г.

Рано, у 6 сати изјутра, кренусмо се даље. Намера нам је да стигнемо до подне у Подујево, да раније нађемо конак, а сутрадан, опет раније, да стигнемо у Приштину.

Време лепо, доста топло, али пут хрђав. Скоро прокопан и насипан [...]. Маса заробљеника, овде онде поред пута застајемо, кано проширују пут, крче га, чисте и насипају [...].

Мало одмакосмо а сустигосмо дуг ред коморџијских кола. Селе штаб шумадијске дивизије. Иду, иду па стану и читава поворка застане. Затим почеше испрезати волове и појити, проћи их не можеш, обићи их не можеш, и онда стој, од беспослице вади торбу из кола и једи што имаш. Тако смо читав сат издангубили, те једва у 10 часова изађосмо у Мердаре.

Пењање на Мердаре, доста подсећа на пут уз Јелицу идући од Чачка само што је овде мањи вис и нема оних окука.

Са Мердара јавља се нов свет: пространа равница око Лаба: Мало Косово. Лак уздах оте ми се из груди, погледах по избеглицима и спазих младог, признатог песника Бојића.

Певајте песму са Косова! – довникнух му ја.

– У име Бога кад се вратимо! – одговори сада већ непрежаљен песник наш он.

Пространо поље отишло на пут уз Лаб има изглед једне пустаре. Поље необрађено са мало кошених ливада а више утрине и употребљених пашњака са дугог власастом травом. По пољу говеда, кржљива стока [...]. Ретко, врло ретко, може се видети стадо оваца [...].

Што дубље кроз Лаб све више их сретамо: промичу путем за Подујево или стоје поред [...] и посматрају нас мутно. Понегде седе по 5–6 у групицама, извалили се и налактили, укрстили ноге и пуше. За ове рекао бих да су им прваци, јер су отресицији, лепо избријани, људи средњих година, мрка ока и погледа. Понеко од њих нешто проговори [...].

У Подујеву, срецком месту среза лабског, читав вапар. Још из далека спазисмо како се беле арнаутске капице и таласа светина као на сабору. Арнаути из околних села донели штошта на продају: сира, јаја, сувих крушака, јабука, хлеба. Већином проје. Питам једног пошто проја, а он пружи три прста и само рече: *динара*. Има их разних доба и узраста: младића, деце, зрелих људи, стараца с белом брадом. Сви ови што продају већином су простији људи [...]; дочим, од отреситијих Арнаута ретко да можете кога погледати да што продаје. Женскиња нема. Успут свега сам видео једно арнауче, девојче од 12–13 година, у шареним димијама. Брзо као верерица, промаче преко равне ливаде кући. Иде, осврне се, па удвоји корак, баш као зверка, као да је неко жури, док не утече у авлију.

Поворка од кола стаде и ми се измешасмо по оном свету: купујемо, једемо [...]. Видимо да овде немамо где ноћити, јер има свега 2–3 куће, хан бурдељ и два три дућана. У једном раде ортачки Србин и Арнаутин и заједничку фирму имају [...].

Што смо се приближавали Приштини, небо се поче мрштити, а на сат пред Приштином осу страховит пљусак и киша нас је терала непрестано...

Пред сумрак угледасмо и варош. Велика варош и збијене начичкане сниске куће по једној падини и долини, од којих су одвајале [...] десетак џамија.

Силазимо низ брег у варош а с десна, на брегу, и у сумраку [...] остаде нам веома пространо турско гробље. (Она су увек велика јер се не прекопавају и увек на најугледнијим местима) Доле ниже хучи вода, крче кола, пршти блато, чује се ларма. Улазимо у варош, у тесне кривудавае улице којима већ јуре потоци, а кола већ застају и коче саобраћај. Закрчио свет и измешали се и путници и мештани и видиш једно шаренило од војника, [...] Срба мештана, Турака, Арнаута и Цигана. Ларма на све стране: „Терај тамо! Држи десно! Шта си се ту укочио?“. Путници питају за станове, војници за команду... А киша пљушти, блато, (...) стока и људи спотичу се по излоканом калдрми псујући све до неба.

– Има ли овде каква механа? – питам ја једног старог Турчина што стајаше под стрехом, на капији.

– Има, даним, град је ово, неје село – одговори он само толико, па окрене главу у страну.

Ми продужисмо и даље трускајући се неравном калдрмом. [...] У Приштини имао сам свега једног познаника и пријатеља Драгољуба Јовановића, грађевинског чиновника.. Срећом становао је у близини поште, те сам га, распитујући, на једвите јаде и после читав сат тумарања, могао наћи. Његовом добротом нађемо стан код једног Србина.

– Кажем ти, ипак смо сретни! Колико ће људи бити ноћас без стана, а ми га нађосмо! вели ми Сотир спуштајући се на миндерлук једне приземљасте собе.

– Бог се о нама стара! – додадох ја.

Једна млада удовица, у димијама [...], избелица из Куманова, а гошћанка наше нове газдарице, она и њена мати пословаху око нас. Метну [...] на сред собе и скуваше каву. Затим млађа послужница донесе душеке и простре.

„О – оф!“ – послује она и, час по час, уздише.

„О – оф!“ – понових ја Сотире, подсмевајући се удовици, која, по мом рачуну, није ни сама знала за чиме уздише.

Печена глава рачанског крмка, коју смо сачували у [...] торби, и парче арнаутске проје, добро нам дође те вечерасмо.

И увек кад бих хтео да га расположим, уздануо би малко: „О – оф“, нашта би се он слатко насмејао, сећајући се кумановске удовице [...].

Приштина, 29 октобар 1915

Освану леп дан, небо ведро, сунце греје топло. Обукосмо се и изађосмо.

У [...] дворишту са доста цвећа и неколико равних воћака, још две сниске, доста лепе куће. У једној станује газда, а у другој његов брат, фотограф, који је скоро дошао из Америке.

Разгледамо двориште и хтедосмо проћи мимо газдину кућу, кад газдарица се појави на вратима и рече:

– Изволте на кафу.

Уђосмо у кућу, она стоји до врата, [...] и понавља: „изволте“. Тек кад ступисмо унутра, и прођосмо преко [...] собе и седосмо на миндерлук, она приђе и рукова се. Тако је обичај да се пре не рукује.

[...] Са источне стране велика слика на мушеми. Изглед Јерусалима. Сliku и зову „Јерусалим“. Ту су: кандило, иконе, крстови, бројанице. Све са Христовог гроба.

Послужи нам по кафу. Ми пијемо, а она седи према нама на сред собе. Не седи но клечи тако, да седи на листовима [...] Тако овде госте дворе.

– Шта се ово направи, господине... О, Бошке, Бошке, наше прође за кратко време... Буле ће нам се смеју и крс' ће нам изеду – жали се газдарица.

– Ко зна како ће све испасти... Још нема опасности за вас... Није то све тако како свет прича – велимо ми и тешимо је, да би и себе утешили.

Изађосмо у варош кроз главну улицу „Краља Петра“, кроз коју једва једна кола могу да промичу.

Свет, свет, свет... кола, аутомобили, коњаници. Сусрећемо се с познаницима: „Куда ти?“ – „Не знам ни ја. А ти?“ „Да видимо. За дан, два знаће се“.

„Еда каквог удобног места да се [...] поједе и попије? Видех свега два локала која су личила на кафане али у њих не можеш ући, Уђосмо у кавециницу хоће Рецеппа, у један тесан дућан, са уским клупама прикованим уза зид. [...] У дну дућана оцак и ту Рецеп у фесу са белом чалмом, кува каву у жутим цезвицама. Донесе је, дохвати руком до слепог ока и удаљи се. Кава лепа и јевтина.

На пијацу, пред Дивизијом, по п. д не можеш проћи од света. Свак унезверено лута, тражи сроднике и познанике, упознаје се, [...] еда би дознао какву новост, еда би га ко научио шта је најпаметније у овим приликама. Нађосмо се и нас десетину свештеника.

Видим сеобу свих могућих надлештава: дивизије, гарнизони, начелства, дуг низ муниционих и коморцијских кола.

Прича се, даже се, свако на свој начин, како се већ може замислити сада.

Ја и Сотир посетисмо цркву, која је на узвишенијој страни вароши. [...] Завеса дрвена. Више ње велико гробље, у коме се више не сахрањује, а испод ње црквена кућа. Газде лесковачке, бегунци, уграбили су [...] ове куће док неки попови (поп Коста из В. Бање и сл.) седе по слепачким становима.

У Приштини станује пензионисани рашко призренски митрополит Нићифор. Распитасмо за његов стан и посетисмо га. Он има своју кућу тамо ниже цркве при крају чаршије, коју је купио од неког Турчина. Као и остале турске куће, и она је повучена унутра у двориште, и пошто прођосмо кроз цвећну алеју, ступисмо унутра.

– О, о, откуда Ви? Куда ћете ако Бога знате, кад немате куда! – ослови нас он с врата.

У лепо топлој собици намештеној са канабетима и фотељама сеђаше високи домаћин и његов гост епископ Сергије, који је такође овде приспео.

– Куд сви ту и ми!

Митрополит нам рече да је приволио и Сергија да остане овде, па саветује и нас да никуд не идемо. Овде су Турци мирни, неће нам ништа фалити. Ако се чега плашимо, он ће ме наместити код једног Турчина, његовог доброг пријатеља и чуваће нас у своме дому док се не поставе власти. Њему је он поверио све драгоцености своје и неке крстове и панагије.

Сотир виче: „Јес’, дабогме. Можемо.“ А ја рекох да ћемо бити дан, два овде и (...) слићемо се.

– Ја сам вам на услузи – вели митрополит: – имам добру кујну и дрва, донесите меса па овде пеците или [...] скувајте. Имам кафе и ракије, изволте увек. Један чиновник [...] дође и моли да пече хлеб.

Владика Сергије се жали како је дошао волујским колима у Приштину. У Прокуљу дали му аутомобил и возио се до Преполца, ту га угледа неки мајор и одузме му аутомобил и да волујска кола...

Познавао сам одлучног начелника Васу Алексића, мог давнашњег пријатеља и познаника. Начелство је у највећој и најлепшој двоспратној згради што су Турци у Приштини оставили. Зданије, у правом смислу Сад је овде и дивизија [...].

Васа је необично подесан за ове прилике: млад, енергичан, здрав. Сав првен и знојав, као да се послом рве. Час потписује, наређује, одговара на наша питања, [...] поручује кафе, трчи на телефон. Некакав [...] Сава тражи обавештење преко телефона и он га извештава о успесима наше војске на Качанику и Гиљанима.

– Каква си ти и војни и грађански старешина овде – приметих му ја.

– Ја сам мугасериф – одговори Васа.

Овде, у дивизијској управи, заседава преки војни суд коме је председник пуковник Петар Мишић. Кога год војника ухвате без објаве, изводе пред суд и [...] стрељају. Пре подне проведоше четири војника на губилиште у два фијакера. У сваком фијакеру по двојица и два жандарма. У последњем седи свештеник, затурио се и покрио лице шакама. [...] Како ми рече један из суда, до данас су једанаест стрељани.

Неке батинају. Мајке стоје пред дивизијском зградом. Батинали су данас и једног управника, што није хтео да прими банку (српску кованицу).

Приштина 30 октобар 1915

Данас освануло лепо време, а још лепше новости круже чаршијом. Српске и француске трупе састале су се код Зеленикова (ту, у Скопља), руска војска заузела Лом Паланку и надире ка Софији... Војвода Степа извештава да се Бугари повлаче из Нишке околине. Грчка објавила рат Бугарској...

Од овог часа истина је веле то: да су француске трупе заузеле Велес, да су Бугари сузбијени код Гиљана и да се наши на Качанику држе добро. Пола Качаника у бугарским је рукама, а пола у нашим. Велики Качаник је њихов [...].

Цео дан пристижу избеглице. Телеграфисти и телеграфисткиње попунили двоспратну зграду њиховог надлештства. Како ко долази, не тражи другог стана, већ ту као у своју кућу. Спавају па иду.

Улицом виде се законити-незаконити разноврсни парови [...], демобилисане болничарке и чиновници. Тиска се једно поред другог, мокро у похабаном оделу, каљаво.

„Част ми је... моја жена“ – вели један чиновник новом познанику и преставља даму што му стоји испод руке.

„Мило ми је“ – клања се онај.

А ђаво, другар, пришуњао му се иза леђа и шапће му на уво: „Што лажеш, бре, зар не познајем ја твоју жену, госпа Персиду.“

Пред ноћ стигоше, у аутомобилима министар војни и унутрашњих дела. Влада се премешта из Рашке у Призрен, па њих двојица навратили овуде. На ту страну, Призрену, крећу се и избеглице [...].

Приштина, 31 октобар 1918

Куша и суснежица. Сељаци све пунији, кола натоварена и претоварена, закрчила сокак. „Одакле идете?“ – питали једног рабаџију, коморџију – „из Кладова, господине.“ – Буди Бог с нама, одакле ли се свет не прибира овде, и одакле се не транспортује државна имовина.

Протиница из Сарајева, која је становала у Пантелеју и од дивизије добила [...] – рабаџијска кола – стиже овде. Видим је на једној клаузи [...], са својом децом... „Бегасте још?“ – „Бегам... Али куда? Докле?“ – За слепог заменика „За сваки случај узела сам уверење да сам интернирана... Не бојим се за нас, већ за сина (гимназисту од 18.)“

Не вреди више чекати овде и седети у страху. Могу нас изненадити или Бугари или Аустријанци; треба измицати док је чистији пут и мање галаме. Са пош Сретом из Б. Паланке и његовим шураком пош Ђорђем из С. Бање запоговарасмо се да идемо у Митровицу. Али каква вајда кад ће се бегати и отуд. Боље је у Призрен, па ако не буде ништа боље, одаведе у Битољ [...].

Одосмо митрополиту Нићифору да му саопштимо одлуку и да се поздрави-мо. Митрополит нерасположен. Чим уђосмо, а он се поче жалити:

– Помислите шта су урадили... Какву су глупост учинили: ухапсили четрдесет најбољих Турака одаведе. Хоће да их интернирају. Каква им је то политика? Ја с тим људима новим толико [...] и познајем их скроз. Они би да су у слободи, настали да се одржи ред, и узели би наш живаљ у заштиту... с већином од њих разговарао сам о томе и дали су ми тврду реч... А сад? Бог зна шта ће бити!

Мене моли да идем министру г. Љуби Јовановићу, а он ће ићи код дивизијара г. Чече Марковића, те да би се ти људи ослободили. Замолих га да ме од те дужности ослободи, пошто мислимо да путујемо за Призрен.

– За Призрен! Па тамо су тек Турци опасни, а Арнаути још гори [...].

Саветује, кад смо се већ решили на бежање, да идемо у Митровачки Колашин. Тамо живе чисти Срби, нема ни Турака ни Арнаута. Срби су познати јунаци од вајкада. Тамо је чувени јунак пош Вукајло, који би нам умео наћи склониште.

Владика Сергије, у топлој хаљини љубичасте боје, са лепом очешљаном косом, час по час приноси ћилибарку пуначким и као кармин усницама и [...] прича нам: како је владика Доситеј интерниран, како је бугарски епископ Борис позват из Цариграда да иде за Ниш....

– Нека иде како иде... Благословите! – поздрависмо се и одосмо.

Штимље, 1 новембар 1915

[...] Штимље је под једним брегом на коме се из далека види лепа, нова црквица, а одмах под њом, у арнаутском селу џамија. Цркву је подигло о своме трошку наше друштво „Књегинје Љубице“ [...].

У Штимље стигосмо у 2 часа по подне. Хоћемо овде да коначимо, а не знамо где ћемо. У Приштини препоручили су нам да се обратимо учитељу Чемериџићу.

[...] Срећа ме намери на вредна и ваљана човека, мога земљака Петка Даничића, из Ариља, који председникује у овој општини.

Председник нас дочека лепо и посла нас на стан код гостиљубивог Србина Лазара Перића [...].

Призрен, 2 новембра 1915

Из Штимља кренусмо се у 7 часова изјутра [...].

У Сувој Реци, среском месту, где стигосмо у госте нисмо ништа могли добити. То је као нека варошица, са неколико кућа и дућана [...]. Грађевине све под плочом; живаљ арнаутски. Одморисмо се и пожурисмо се даље.

Одавде ка Призрену пут је такав да се бољи не да замислити: широк, насут и убивен. Овакав сам видео само у једном делу прокупачког среза.

Није много требало, па из даљине да угледамо варош [...].

Срећом ми нађосмо стан без ичије помоћи, код једног Србина, занатлије.

Призрен, 3 новембар 1915

[...] Свак се брине само о себи и својима.

„Где би што јели?“ [...] Пригурасмо се и заузесмо једно месташце у хотел „Краљевић Ђоре“. Може се добити нешто јела, али ако си донео хлеба. За једним столом седе две женске, обучене по моди, и два француска официра. Свет пролази с поштовањем мимо њих. Док ето ти једног Нишпаље, из занатлијске чете, попио неку више и накривио шајкачу.

Један војни благајник нуди бозацији сандук шећера. Поздрависе се, шапућући, по банку килограм. При отварању магацина није заборавио да метне у кола и који сандук шећера. Загледа се у женско, па викну:

– Ти ли си, Мицо, гугутко нашка.

Па се окрете другом [...]:

– Једна је била у „Касини“ а друга код „Цара“, а сад су ванцирале високо... за ове што ће да нас ослободе...

А затим пође говор о савезницима, како чекају [...] брда од бисквита и [...] бурад коњака, па ће предузети офанзиву...

Призрен, 4 новембар 1915

[...] Купују се коњи, магарци, самари, [...] бисаге [...].

Заробљеници и наши војници пресрећу, пружају српске банке да им се разме-не, јер поред новаца не могу ништа да купе. Многи мештани од јутрос затворили радње, само да не би били приморани да примају српски папирни новац.

Лутамо улицама, погледамо где би могли ући да седимо и одморимо се.

Угурасмо се у једну мало отменију млекацијницу, и добисмо по чашу млека од једног Турчина. Један мајор, за суседним столом, прича једном господину како је потписан указ за више официре, и жали се како није добио за пуковника.

– Нисам добио ја, а он, који му је као ордонанс само отварао врата, добио...

– Тај указ изашао је највише стога, да би се произвели неки што су изгинули, да би им породице имале веће пензије, објашњава [...].

[...] Међутим митрополит Вићентије и ректор Богословије Стева Димитријевић остају овде и саветују свештенике да останемо и ми. Ректор је хтео да води богослове за Битољ, али је одустао од намере, сигурно бојећи се каквих недаћа на тако опасном путу [...].

Треба ићи, неизоставно ићи, а једини нам је сигуран пут за Црну Гору. Међутим, упорно се проносе вести како је црногорска влада забранила избеглицама улазак у своју државу због оскудице у храни. И ако сам знао да нису увек били најсрдачнији односи између наше и црногорске владе, ипак нисам могао замислити да ће влада једне братске земље забранити избеглицама да се склоне под њен кров – па ако је гладовати, нек се има бар кров и безбедности над главом.

– Да идемо, па нека нас врате с границе. Бар да се уверимо! – рекох ја.

Срећом сретох и Л Мијушковића, црногорског посланика, с којим се познајем из Ниша, и упитах га: шта је у ствари по тим гласовима.

– То су некакве сплетке, господине –

[...] Одосмо у окр. начелство да тражимо пасоше. Начелник министарства [...] врло предусретљиво ме прими и нареди да се изда пасош за нас тројицу свештеника, за Пећ. Из оно неколико речи које с њим прозборих и образложих, не приметих да нам предстоје какве сметње на том путу, нити каквог нерасположења према Црној Гори. То сам запазио стога, што сам на улици слушао да се из владиних кругова протурјају гласови да Црна Гора не прима избеглице из Србије.

– А митрополит остаје у Студеници? – рече један од тројице виших чиновника што сеђаху устурени на канабету.

– Тако и ја чујем.

– Да, влада је решила да он остане тамо – потврди господин [...].

5 новембар 1915

Спремамо се за пут, изађемо у чаршију да узмемо још шта нам је најпотребније (од једне сироте слушкиње, грађанке, узех двоје нове вунене чарапе по 8 гроша) и у оној војничкој ујурбаности сретох и заузетог старог познаника Мику [...] пуковника.

– Шта је ово Мико? Шта се ово збива?

– Прво.

– Не личи ли ово на кашитулацију? – запитах ја.

– Што би то било? Боље је повлачити се и сачувати живу снагу.

– Куда?

Он слеже раменима.

– Шта је са савезницима?

Он се намршти.

– Бију ли се Французи?

– Бију, али су у одрамбеном положају. Бугари су навукли јаке снаге против њих, а њих свега до 120.000.

– А Руси?

– Они ће се искрцати од 10 до 15 ов. месеца.

Сад видех како је дебела лаж да су одавно у Бугарској, и колико се можемо надати да ће се ситуација поправити.

Сваке вести дају ми још више пострека да треба ићи, измицати из опасности док је извесније време за путовање.

На опасном путу

Јутрос је освануо ведар дан с мразом; бар нам неће ништа досађивати из неба. Како имамо да пропутујемо крајеве најљућих Арнаута, то нас тројица свештеника (придружио нам се и Божа Поповић, свештеник [...] Гиљанац) нађосмо за паметно да свратимо у берберницу да се подшишамо и ширцујемо, затим упрегосмо кола и

кренусмо се. Наш домаћин, Сима Стојановић абаџија, даде нам дете да нам покаже пут док изађемо из вароши.

У сокаку поред Богословије нађох се с Ацом Станојевићем, који виђаше са Стојаном Протићем. Одвоји се и застаде. Питам га куда намерава одавде.

– Хтели смо за Битољ. Јуче смо ишли ја, Стојан и [...] до Лум. Куле, па смо се синоћ вратили. Тамо је просто непроходиво; и око пута што је било киша је искрасила. Не знам ни ја куд ћемо и шта ћемо.

Рекох му да смо пошли за Црну Гору, преко Ђаковице.

– Чујем да тамо не примају.

Испричах му шта сам разговарао са Мијушковићем.

– Добро би било да и ми идемо тамо – рече Аца [...].

И, збиља, овде с ове стране од Призрена, ми смо били први који смо се одважили за Црну Гору.

Дете нас проведе кроз чаршију, преко моста, па кроз „Гуска малу“ изведе на крај вароши, те ухватисмо пут за крај.

На опасном путу

Било је девет и по часова кад смо се кренули из Призрена. Пут из вароши јес' раван, али неудесан, помрзло се блато па заглавило, хладно, кљусе неће да каса. А треба нам стићи за Ђаковицу, путовати пуних шест сати са добрим коњима. Шта ли ће бити од нас данас? Да не омркнемо где на путу, у каквом арнаутском селу? Сетих се да сам чуо на путу да је заклан један железничар [...] у арнаутском селу. Идемо, па шта нам Бог да. С леве стране, тамо далеко планински висови. Ту почиње злогласна Албанија. С десне стране раван. Одатле почиње плодна Метохија. Поред пута по нека њива, ливада, па тек шеварице, шеварице. По нека бела капица промакне кроз њих [...]. Мало, мало, па усретнемо кога; иду у чаршију. Затим дуг низ водујских кола. Арнаути пролазе, ћутке, загледају нас, осврћу се за нама. Ја назовем Бога, [...] а они ћуте, и не дају никаква знака отпоздрава.

– Узалуд им се јављате, не разумеју они то; а и ко разуме, неће да вам одговори – вели нови сапутник поп Божа, добар познавалац Арнаута.

Идемо, [...] да ли ће пронаћи у нама свештенике. На свакоме [...] на глави шубара, седимо у колима те нам се не виде мантије. Не познају, види се не познају.

Од Призрена за читавих три сата хода наишли смо свега на једног Србина – неког војника из тих крајева, рањеника, који је био у чаршији на превијалишту. Тек на помак Вел. Круше, почесмо сретати аустријске заробљенике. Евакујисали их из Ваљева и спроводе их преко Приштине за Призрен, и даље. Управо, пустили их па иду путем како ко може, без страже и строгости. Много бедно изгледају радници: боси или у каквим траљама или завили ноге у крпе од цакова. Мокри и каљави. Гладни па траже хлеба, неки загризли непечен дулек или једу семе из њега. А неки набили дулеке на шиљке па носе. На крају ове поворке, која се отегла ½ часа, видех неколико трећепозиваца да их прате.

Три Рудничанина, познаника и два жандарма затекосмо у сниском и мрачном хану у Вел. Круши, где отпочинусмо. Ханџија, арнаутски, послужи нас са сиром и хлебом те ручасмо.

Док већ нагиње, подне превалило и ми се вајкамо можемо ли стићи за Ђаковицу и какав је пут.

– А да можемо, у Божје име; и ја ћу с вама – рече један из буџака. Погледах: човек у белим арнаутским чакширама, шињелу и црногорској капи. Затим дода брзо:

– Ја сам црногорски цандар.

Окуражисмо се као да смо добили вод коњаника, почастисмо га ракијом и стависмо му се на расположење да заповеда кад се треба кренути. Одавде одваја пут за Ораховац десно, којим се иде за Приштину. Лево иде се за Ђаковицу.

На ниском коњићу, на самару, са острапушком о рамену, крене се с нама верни нам пратилац Радуле Чукић. Како је било већ два часа по подне, кљусе заморено, а пут све рђавији, очевидно је да ћемо омукнути на путу! Срећа те потрефисмо овог човека, а ко зна шта би с нама било. Иде напред, каса, одмакне, па застане.

Идемо уз Бели Дрим, кроз равно и плодно Подримље.

Видиш, господине, тамо преко Дрима има седам села у којима је и наша и ваша власт. Разграничили се лепо, к'о браћа, к'о што и јесмо, а после Србијанци намјестили власти и у тих седам села – поче Радуле. Као хтео би да се жали, као не би; не може да удари у образ.

Ми забашурисмо, и то какљиво питање збацисмо у страну. Дадосмо му дуван, питамо га колика му је плата, је ли му тешка служба, мирују ли Арнаути и је ли далеко граница.

ИЗВОРИ

Костић 1915: Тадија Костић. *Од Ниша до Нишкића, ујисци из дежаније*. Архива Тадије Костића. Преузето са <<http://velikirat.nb.rs/items/show/4457>>. [1. 09. 2017].

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић 2016: Јован Алексић. „Косовска Митровица, новембра 1915. године“. *ВЕК српске Голгоше (1915–2015): [међународни темејски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 1–21.
- Батаковић 2016: Душан Т. Батаковић. *Србија и Балкан: Алданија, Бујарска и Грчка: 1914–1918*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.
- Бишевац 2016: Славина И. Бишевац. „Косовска Митровица у Великом рату“. *ВЕК српске Голгоше (1915–2015): [међународни темејски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 77–97.
- Бојковић–Пршић 2000: Слајана Бојковић – Милоје Пршић (прир.). *СТРАДАЊЕ српској народа у Србији: 1914–1918: докуменћа*. Београд: Историјски музеј Србије: Стручна књига.
- Виријевић 2016: Владан Виријевић. „Призрен у данима одступања српске војске у јесен 1915. године“. *ВЕК српске Голгоше (1915–2015): [међународни темејски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 129–146.
- Влајковић 2000: Јелена Влајковић. *Избеллиштво: ризик њо менјално здравље*. Београд: Југословенски Црвени крст: Међународна фондација друштава Црвеног крста и Црвеног полумесеца.
- Делетић 2012: Здравко М. Делетић. *Огледи о насјави исјорије*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Радовић 2014: Слободан Радовић. „Дневничко-путописни записи Тадије П. Костића о доживљајима у Великом рату“. *Историјска башћина*, 23, 143–152.
- Радовић 1995: Слободан Радовић. *Од ољара до њарнаса: живој и дело Тадије П. Косића*. Горњи Милановац: Дечје новине; Ужице: Издавачки центар Кадињача.

- Радовић 2003: Слободан Радовић. „Тадија II. Костић“. *Живот и дело Тадије II. Костића, научни скуп њоводом 140. година од рођења, 10. април 2003*. Борисав Челиковић (ур.). Горњи Милановац: Библиотека „Браћа Настасијевић“, 31–40.
- Радојевић–Димић 2014: Мира Радојевић – Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату 1914–1918: крајка историја*. Београд: СКЗ : Београдски форум за свет равноправних.
- Ракочевић 1969: Никола Ракочевић. *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*. Цетиње: Историјски институт у Титограду.
- Скерлић 1955: Јован Скерлић. *Писци и књије*. 3. Београд: Просвета.
- Славковић 2016: Божица Ж. Славковић. „Призрен у јесен 1915. године – почетак албанске голготе“. *ВЕК српске Голгоће (1915–2015): [међународни њемајски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 339–364.
- Слијепачевић 2002: Ђоко Слијепачевић. *Историја српске њравославне цркве*. Књ. 2. Београд: ЈРЈ.
- Станојевић 2016: Саша Д. Станојевић. „Косовска Митровица у данима повлачења, новембра 1915. године“. *ВЕК српске Голгоће (1915–2015): [међународни њемајски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 383–404.
- Хантер 2016: Вилијам Хантер. *Епидемија њејавој њиџуса и њоврајне њрознице у Србији 1915. године: њорекло, њок и њрвенњивне мере уњоњредњене у обуздавању њејавој њиџуса и њоврајне њрознице*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.
- Томић 2004: Бобан Томић. *О њрози Тадије II. Костића*. Београд: Просвета.
- Челиковић 2003: Борисав Челиковић. „Реч о скупу“. *Живот и дело Тадије II. Костића: научни скуп њоводом 140 година од рођења 10. април 2003*. Борисав Челиковић (ур.). Горњи Милановац: Библиотека „Браћа Настасијевић“, 5–7.
- Шаљић–СТИЈОВИЋ 2016: Јована Д. Шаљић – Милун С. Стијовић. „Регрутација Албанаца у српску војску 1915. године: узроци и последице“. *ВЕК српске Голгоће (1915–2015): [међународни њемајски зборник]* 1. Бранко Јовановић (ур.). Косовска Митровица: Филозофски факултет, 455–470.

Uroš D. MIKETIĆ

KOSOVO EXPERIENCE OF NIŠ'S PRIEST TADIJA KOSTIĆ IN 1915 – DIARY

SUMMARY

The author of this diary, the priest of Niš, Tadija Kostić, has summed up in his numerous manuscripts the experience of his stay in Kosovo and Metohija at the end of 1915, besides other things. Together with other companions, the author confronted the unfamiliar experience. Their physical existence was endangered – on one hand, they were threatened by the powerful enemies from northern parts of Serbia, and on the other, they were devastated by Albanians who were the majority at Kosovo and Metohija. Author's most detailed writing was about his stay in Pristine and Prizren. The poor status of refugees – poverty, hunger, diseases, winter – was in the shadow of their main dilemma: where should they go next? Refugees looked for their rescue by escaping towards Montenegro. This manuscript ends with the short description of their trip through Podrimlje.

Key words: First World War, 1915, diary, priest Tadija Kostić, the withdrawal of the Serbian population in the First World War, Kosovo and Metohija.